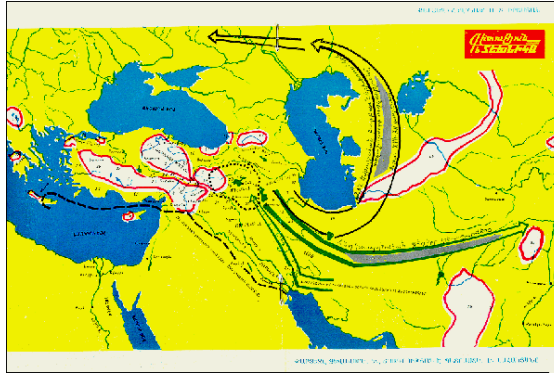

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ
ՍՈՒՐԵՆ ԵՐԵՄՅԱՆ
Ակադեմիկոս**

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է Առաջավոր Ասիայում՝ Երկրի այն

շրջաններից մեկում, որտեղ ձեւավորվել է գիտության մեջ «եվրոպեոիդ» կոչվող մարդաբանական տիպը, որի մի ճյուղը գերմանացի գիտնական Լուշանն անվանել է «արմենոիդ»:

Մարդաբանական այս միջավայրում է տեղի ունեցել հնադարյան մարդու կուլտուրայի

ձեւավորումը եւ հատկապես այստեղ եւն հետագայում առաջացել Արեւելքի առաջին քաղաքակրթությունները:

Քննելով հարցը կուլտուր-պատմական տեսանկյունից, նորագույն հետազոտություն-ները համոզիչ կերպով ապացուցում են, որ հնագույն ժամանակներից ի վեր Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում եղել եւ անընդմեջ զարգացել է մեկ միասնական կուլտուրա: Գտնվելով հին աշխարհի քաղաքակրթությունների խաչմերուկում, Հայաստանն ստեղծել է բավական բարձր կուլտուրա, որը հիմք է ծառայել հետագա դարերի հայկական կուլտուրայի զարգացման համար: Այլ կերպ ասած, Հայկական լեռնաշխարհի մարդու կյանքում հայտնաբերվում է էթնիկական, տնտեսական եւ կուլտուրական գրեթե հինգ հազար տարվա (մինչեւ մեր թվականությունը եւ ընդհուպ մինչեւ մեր օրերը) ժառանգություն: Հայկական լեռնաշխարհը առաջավորասիական լեռնաշխարհների շարքում ընկած է Իրանական եւ Փոքրասիական լեռնաշխարհների միջեւ եւ լրիվ ընդգրկում է Սովետական Հայաստանի տարածքը, ներառյալ Փոքր Կովկասի ողջ լեռնային զանգվածը: Իսկ այդ անվանումը անցյալ դարի կեսին առաջարկել եւ առաջին անգամ օգտագործել է գերմանացի հայտնի երկրաբան ու Կովկասի հետազոտող Հերման Աբիխը (1806-1886): Շատ շուտով այն համընդհանուր ընդունելություն գտավ գիտության մեջ: Տերմինն ունի նաեւ պատմական արմատներ: Չէ որ դեռեւս պատմահայր Հերոդոտը (մ.թ.ա. 485-425) եւ Հեկատեոս Միլետացին (մ.թ.ա. 546-480) հիշատակել են լեռնաշխարհի մեջ մտնող Արմենական լեռնաշղթայի մասին, որտեղից սկիզբ է առնում Հայիս գետը (ներկայում Դզըլ Իրմակը, Փոքր Ասիայում): Հայկական լեռնաշխարհում է ընթացել հայ ժողովրդի պատմական կյանքը:

Հայկական լեռնաշխարհի տարածքը եղել է ոչ միայն հնադարյան մարդու բնակավայրը, մի բան, որ հաստատում են նրա գործունեության հետքերի բազմաթիվ գտածոները, այլև, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, միջանկյալ փուլ, այնտեղ բնակվող ցեղերի գաղթի պրոցեսների ընթացքում: Առաջավոր Ասիան գտնվում է Աֆրիկայից Ասիա եւ Եվրոպա տանող ճանապարհների խաչմերուկում, եւ հատկապես այդ պարագան հատուկ դեր է խաղացել ոչ միայն հնադարյան մարդու, այլև նրա մերձավոր ցեղակիցների տարաբնակեցման գործում: Ինչպես ցույց են տալիս երկրաբանական ուսումնասիրությունները, տասնյոթ միլիոն տարի առաջ, այն բանից հետո, երբ ցամաքել է Աֆրիկան ու Ասիան միմյանցից բաժանող Թեոխս ծովը, առաջացել է մայրցամաքային մի կամուրջ, որի վրայով այլ կենդանիների հետ մեկտեղ հարավից հյուսիս եւ այնուհետեւ դեպի արեւելք գաղթել են նաեւ մարդանման կապիկները: Ավելի ուշ, մոտավորապես մեկ միլիոն տարի հետո, կատարվել է մեկ այլ, այս անգամ արդեն նախամարդկանց գաղթը, որոնք աֆրիկյան նախահայրենիքից շարժվել են դեպի հյուսիս: Նրանք Եվրոպա են եկել երկու հիմնական ուղղությամբ՝ Ջիբրալթարով եւ Անդրկովկասի ու Կովկասի վրայով: Այսպիսով, ժամանակակից Հայաստանի տարածքով է անցել հեռավոր անցյալի մարդկանց մեծ գաղթի մայրուղիներից մեկը: Միեւնույն ժամանակ, նրանց մի մասը հիմնավորվել է այստեղ. մարդն ապրել ու յուրացրել է իր համար նոր տարածք:

Սկսած 1906 թվականից, ֆրանսիացի հետազոտող ու ճանապարհորդ Ժակ դը Մորգանի առաջին գտածոներից մինչեւ մեր օրերը, Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվել են պալեոլիթի մարդու նյութական գործունեության բազմաթիվ հետքեր՝ զանազան քարե գործիքներ, կացարաններ, ժայռապատկերներ եւ այլն: Այս ամբողջ հսկայական նյութը հնարավորություն է ընձեռում հետեւելու պալեոլիթի բավական զարգացած կուլտուրային մի մեծ ժամանակահատվածում՝ հին շելյան կուլտուրայից (550 հազար տարի առաջ) մինչեւ մուստերյանը (100-40 հազար տարի առաջ):

Ժամանակակից լեզվաբանությունը խորանալով հնդեվրոպական ժողովուրդների լեզվաբանականի ծագման հարցերի մեջ, եկել է մի շարք կարեւոր եզրահանգումների, որոնք ուղակիորեն կապված են նաեւ հայ ժողովրդի ձեւավորման խնդրի հետ: Վերջին տարիներին սովետական գիտնականներ Թամազ Գամդրեյիձեն ու Վյաչեսլավ Իվանովը առաջ են քաշել մի նոր տեսություն, որի համաձայն հնդեվրոպական լեզվով խոսողները մ. թ. ա. V եւ IV հազարամյակների սահմանագծում ապրել են Հայկական լեռնաշխարհում:

Գիտնականները համոզիչ փաստարկներ են բերել հօգուտ իրենց դրույթի, հենվելով լեզվաբանական, պատմական, հնագիտական հսկայական նյութի վրա, օգտագործելով հնագույն ժամանակների վերաբերյալ շատ այլ գիտությունների տվյալները: Սա հնարավորություն է ընձեռում այլ կերպ դիտել հայերի ազգածնության պրոբլեմը: Պարզվում է, որ այն հեռավոր

Ժամանակաշրջանում է ծագել լեզվաբանների կողմից վերակառուցված նախահայերենը, որի անմիջական ժառանգորդը մեր ժամանակակից հայերենն է, որում եւ մանավանդ նրա բարբառներում զարմանալիորեն մինչեւ օրս էլ պահպանվել են այդ հնագույն լեզվի հետքերը: Գիտության տվյալները ցույց են տալիս, որ ոչ միայն հայոց լեզուն է համարվում հնդեվրոպականի անմիջական ժառանգորդը, այլև հայերն իրենք առաջին հնդեվրոպացիների անմիջական ժառանգորդներն են: Մ.թ.ա. V-IV հազարամյակներին (երբ կազմավորվել է եվրոպեոիդ ցեղի մարդաբանական տիպը) վերաբերվող տվյալները վկայում են, որ նրա ամենատիպիկ ներկայացուցիչները հայերն են: Այդ ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիայի, Հայկական լեռնաշխարհի, Հյուսիսային Սիջագետքի եւ Իրանական սարահարթի հյուսիս-արեւմտյան հսկայածավալ տարածքում ապրել են ցեղեր, որոնք խոսել են հնդեվրոպական նախալեզվով: Արդեն այն ժամանակ տեղի էր ունենում ազգակից բարբառների տարանջատման գործընթացը, որոնց հիման վրա այնուհետեւ առաջացան հնդեվրոպական լեզուները: Նյութական բազմաթիվ վկայությունները, լեզվական փաստերը, հնագույն առասպելներն ու ավանդությունները, այս ամենը ժամանակակից գիտությանը հիմք են տալիս ամենայն համոզվածությամբ ապացուցել, որ հայերը Հայկական լեռնաշխարհում տեղաբնիկներ են եղել: Անշուշտ, շատ հետաքրքիր է, թե «նախահայերը» ինչ կուլտուրա են ունեցել, ինչպես են վարել իրենց տնտեսությունը:

Հնդեվրոպական ցեղերի, ուրեմն եւ «նախահայերի» կենցաղում մեծ տեղ է գրավել երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Իր ժամանակին ակադեմիկոս Ն.Դ.Վավիլովը ուսումնասիրելով կուլտուրական բույսերը, ապացուցեց, որ վայրի ցորենի հայրենիքը, հետեւաբար եւ երկրագործության կենտրոնը, որտեղ մարդն առաջին անգամ սկսեց դրանք կուլտիվացնել, համարվում են լեռնային շրջանները: Նա այդպիսի համաշխարհային կենտրոններից էր համարում Հարավային Կովկասի շրջանները եւ Հայկական լեռնաշխարհը: Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում եղել են նաեւ պղնձի, անագի ու երկաթի հնագույն մշակման կենտրոններ, որոնք հանգեցրել են էնեոլիթին (պղնձաքարի դարին) եւ բրոնզի դարին (մ. թ. ա. IV-III հազարամյակ): Հենց այս շրջանում էլ սկսվել են երկաթի հանքավայրերի մշակումները, որով նշանավորվեց երկաթի դարի մուտքը մարդկային պատմության մեջ:

Ինչպես պնդում է անգլիացի հետազոտող Ու. Օլքոթը, Հայկական լեռնաշխարհի հետ է կապված մ. թ. ա. III հազարամյակում կենդանակերպի 12 համաստեղությունների մասին ծնված հասկացությունը, որը հիմք դրեց օրացույցի արեգակնային համակարգի զարգացմանը: Այստեղ են առաջացել նաեւ Մեծ Արջի, Բագումքի եւ Օրիոնի (վերջինս հայերն անվանում են նաեւ Հայկ, հայերի առասպելական նախահոր անունով) համաստեղությունների անվանումները: Արեգակնային օրացույցի հիման վրա հայերը ստեղծեցին ժամանակագրական հաշվում,

դեկլարվելով Հայաստանում օգտագործվող 1460 տարեկան շրջանով, որը հայտնի էր որպես «Հայկեան շրջան»:

Համաձայն հայկական ժամանակագրության, 428 թվականի Նավասարդի 1-ին (օգոստոսի 11-ին), ավարտվել է «Հայկեան» երկրորդ շրջանը, որն սկսվել էր մ. թ. ա. 1032 թվականին: «Հայկեան առաջին շրջանը» համապատասխանաբար սկսվել է մ. թ. ա. 2492 թվականին: Ըստ մեզ հասած պատմական ավանդության, այդ թվականի Նավասարդի 1-ին հայ ժողովրդի առասպելական նախահայր Հայկը մարտնչել է ասորեստանցիների առաջնորդ Բելի դեմ և սպանել նրան: Ավանդությունը հատկապես այդ իրադարձությամբ է թվագրում հայերի գոյության սկիզբը Հայաստանում: Որքան էլ մենք վերապահորեն մոտենանք ավանդությունների, առասպելների վկայություններին, չենք կարող անտեսել այն հանգամանքը, որ դրանք զարմանալիորեն համապատասխանում են գիտության տվյալներին և սկզբունքորեն կարող են լրացուցիչ փաստարկ լինել հօգուտ հայ ժողովրդի բնիկ լինելու դրույթի:

Առանձին ազգակից բարբառներից առաջանում էին հնդեվրոպական ցեղերի լեզուները: Առաջավոր Ասիայի նշված շրջանում դրանց կրողներն էին հույները և հայերը: Մինչև մեր օրերը չապրեցին մի շարք ժողովուրդներ, որոնք հնագույն քաղաքակրթությունների ստեղծողներն էին: Խեթերի, լուվիացիների լեզուները միայն բազմաթիվ հետքեր թողեցին հունարեն, հայերեն, իրաներեն և հնդկերեն լեզուներում: Նշված լեզուներով խոսողների մեջ կենտրոնական տեղ էին գրավում մեր ժողովրդի նախնիները, որոնք բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհում: Հայկական լեռնաշխարհում և նրա հարավային ծայրամասը հանդիսացող Վերին Միջագետքում հնդեվրոպական հնդկաարիական ցեղերը ստեղծեցին Միտաննի պետությունը, որն իր հզորության գագաթնակետին հասավ մ. թ. ա. XVI-XV դդ.: Միտաննացիների հիմնական մասը խոսում էր հնդիրանական լեզվով ու սրանցից էր սերում անտիկ ժամանակաշրջանում հայտնի մատիենների ցեղը (հին հայկական աղբյուրների «մատեանք»-ը): Միթրա, Վարունա, Ինդրա, Մարութա աստվածությունները երկրպագող արիական-հնդիրանական ցեղերը Միտաննի պետությունից տարածվել են դեպի արևելք՝ Իրանական սարահարթը և Հնդկաստան: Դ-ա տեղի է ունեցել մ. թ. ա. շուրջ XVII-XII դարերի միջև: Ուշ շրջանում մեզ հայտնի է Մատիանա կամ Մաննա երկիրը Կասպուտան (Ուրմիա) լճի ավազանում և նրանից արևելք, մինչև Երասխ կամ Արասխ գետը (կոչվում էր նաև Ռ-ահ, հույները կոչում էին Արաքս) և Կասպից ծովը: Հնդկաարիական ցեղերի տեղաշարժը արեւմուտքից արեւելք ցույց է տալիս կասպ ցեղի տարածման սահմանները: Անտիկ ժամանակաշրջանում՝ հույն-մակեդոնական արշավանքների ժամանակ նրանք բոլոր այդ տեղերում, մինչև Ինդոս գետը հանդիպեցին Կասպ անունը կրող ցեղերին, որոնց անունով կոչվեց նաև նրանցից հյուսիս գտնվող ծովը՝ «Կասպից (Կասպիական) ծով»: Ահա այս տարածքում՝ Կասպից ծովից մինչև Հնդկաստան, հնդկաարիացիները ստեղծեցին իրենց էպոսը՝ հանրահայտ «Ռիգվեդան» և

«Ավետստան», որտեղ աղոտ հիշողություններ են պահպանվել նրանց նախնական բնակության երկրում հոսող Երասխ կամ Ռահ (Արաքս) գետի մասին՝ «Ռասա» («Ռիզվեդայում») և «Ռահա» («Ավետստայում») անունով: Իսկ երբեմնի Միտաննի թագավորության տարածքում ձեռավորվող հայ ժողովրդի հիշողության մեջ մնաց Վարհագնի կամ Վահագնի պաշտամունքը, (որ կապվում է գենդական «Վերաթրագնայի» հետ), ինչպես և հայկական էպոսի հայտնի Մարութա սարը: «Ավետստան» առաջացել է Ռիզվեդայից ու շարժվել «Արյանամ» երկրում. այսպես էր կոչվում այն ժամանակ Իրանը (հայկական աղբյուրներում՝ «Արիք»): Հայկական լեռնաշխարհից սրանք տարել էին սրբազան շների՝ «արալեզների» պաշտամունքը: Հնդկաստանից գեղերը Իրանական սարահարթից տարածվել են դեպի Միջին Ասիա և Հյուսիսային Կովկաս, իսկ այնտեղից՝ ավելի հյուսիս: Նշված հյուսիսային երկրներում հնդկաստանից գեղերից պետք է որ առաջանային սկյութական և սարմատական գեղերը, որոնք հարավում շփման մեջ էին իբերակովկասյան գեղերի հետ: Ինչպես տեսանք, հնդեվրոպացիների մի մասը տեղաշարժվել է Հայկական լեռնաշխարհից դեպի արևելք, հարավ-արևելք, և հյուսիս-արևելք: Այժմ տեսնենք հնդեվրոպացիների նախնիների մյուս մասի տեղաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհից դեպի արևմուտք՝ դեպի Փոքր Ասիա և Բալկաններ: Մեզ հասած կցկտուր տվյալները հնարավորություն են տալիս վեր հանել այդ էթնիկական միավորները: Դրանք էին՝ փռյուգիացիների, թրակացիների և հույների նախնիները, որոնց լեզուների հետ սերտ առնչություններ ունին հայերենը: Ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպել է այն հանգամանքը, որ Վանա լճից հարավ գտնվող Կորդվաց աշխարհը՝ հունական աղբյուրների Կորդուենեն և այնտեղ բնակվող գեղը անտիկ աղբյուրներում կոչվում է «Գորդիենեն», որ Մոկաց աշխարհի մոկաց գեղը (մոկսենները) գոնե անտիկ ժամանակաշրջանում բնակվելիս է եղել Փոքր Ասիայում՝ Կարիայի և Լյուկիայի միջև: Անտիկ աղբյուրներից մեզ հայտնի է նաև փռյուգիական արքայատոհմի հիմնդիր Գորդիոսը, որը Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան մասում, Սանգարիոս գետի հովտում հիմնել է Գորդիոն մայրաքաղաքը: Մենք ավելի պերճախոս ապացույցներ էլ ունենք: Գեռես ակադեմիկոս Ն. Մառը ուշադրություն էր դարձրել, որ փռյուգիացիների գլխավոր աստվածը կոչվել է «Մաբաճիոս» և կապ ունի հայերեն «աստված» բառի հետ: Այս եզրակացությունը առնչվում է վերջերս լուսաբանված այն փաստի հետ, որ Մուսասիրի տաճարում գտնվող Խալդի աստվածը ուրարտական արձանագրություններից մեկում կոչվում է «աշտիուծի»: Իսկ եթե հիշենք, որ փռյուգիական գորդիացիների գեղը կոչվել է նաև «Էրետրիացիներ», որը առնչվում է Ուրարտուի կամ Ուրատրի երկրանվան հետ, պարզ կդառնա, որ փռյուգիացիների նախնիները դեռես քիսայնական թագավորության կազմավորումից առաջ բնակվելիս են եղել Կորդվաց-Գորդիացվոց աշխարհում: Մրանցից հյուսիս բնակվելիս են եղել Մոկաց աշխարհի տեղաբնիկները՝ մոկսենները, որոնց անունը կապվում է

«Մուշկ» ցեղանվան հետ: Ավելի հյուսիս գտնվում են Հայոցճորն ու Ըռըշտունիքը ու Վան-Տոսպը՝ հետագայում առաջացած Ուրարտուի թագավորության կենտրոնը:

Նշված տեղանունները եւ ցեղանունները առնչվում են հայկական ավանդությունների՝ Հայկ նահապետի գործունեության վայրերի հետ: Ավելին՝ հնչյունաբանական փոփոխությունների օրինաչափությունները հնդեվրոպական լեզուներում եւ առաջին հերթին հայերենում ցույց են տալիս, որ «հայ» (հայերենի որոշ բարբառներում՝ «խայ») ցեղանունը պետք է առաջացած լինի նախնական «Հատիոս» կամ «Խատիոս» ցեղանունից: Եթե այդ կռահումը ճիշտ է, ապա ստացվում է, որ մեր ժողովրդի «հայ» կամ «խայ» ինքնանունը կապ ունի փռյուգիական «Հատիոս» աստծո անվան հետ, այստեղից էլ՝ Կոտայքում գտնվող «Հատիս» լեռան անունը: Փռյուգական մեռնող եւ հարություն առնող Հատիսը լրիվ համապատասխանում է հայկական հեթանոսական պանթեոնի՝ Արայի պաշտամունքին, ուստի պատահական չպետք է համարել, որ Հատիսից դեպի արեւմուտք գտնվում է Արայի լեռը: Հետաքրքիր է, որ փռյուգիական Հատիսի մայրը՝ Նանե աստվածուհին էր, որի պաշտամունքը լայն տարածում ուներ հեթանոսական Հայաստանում:

Ըստ Մովսես Խորենացու բերած ավանդությունների, Հայկ Նահապետի գործունեության վայրը Հայոցճոր գետի հովիտն է, եւ պատահական չպետք է համարել, որ այստեղ է տեղադրվում ուրարտական «Հայադու» գավառը: Վերջինիս դիմաց, Վանա լճի հյուսիս-արեւմտյան ափերին գտնվող «Հայադունի» գավառի անունը նույնպես «հայ» ցեղանվան հետ է կապվում եւ առասպելական Հայկի գործունեության վայրերից մեկն է Հայադունիին կից Հարք գավառը իր Հայկաշեն բնակավայրով: Հայոց ճորում էր եւ «Հայք» կոչված ամրոցը, որով այնուհետեւ կոչվեց Հայոց երկիրը:

Փռյուգիացիները ասուրա-բաբելական եւ ուրարտական արձանագրություններում հիշվում են «մուշկ» անունով, որով այն կապվում է «մոկս», «մոկսեն» ցեղանվան հետ (մոսկ, մոսկեն): Ըստ արձանագրությունների, Մեծ Չավ գետի հովտումն էր գտնվում Կումե կամ Կումենու սրբավայրը, եւ այստեղի բնակիչները արձանագրություններում կոչվում էին «կումենցիներ» կամ «ուկումեացիներ»: Ահա այս մուշկերը, ասուրա-բաբելական արձանագրությունների համաձայն, խեթական թագավորության անկման նախօրեին գրավեցին Հալիս գետի հովիտը, որն այնուհետեւ այդ նույն արձանագրություններում կոչվեց «Մուշկենու», իսկ նրանց կողքին բնակվող հայերի նախնիների «Հատիո» անունը արդեն կապվում էր «հաթ», այսինքն խեթ ցեղանվան հետ: Այս կողմերում էր գտնվում (Հալիս գետի ակունքներում եւ վերին Եփրատի հովտում) Հայասա երկիրը, որը ձեւավորվող հայ ժողովրդի հիմնական ցեղերից մեկի հայրենիքը պետք է դառնար: Մենք ունենք նաեւ Մովսես Խորենացու «Պատմություն հայոց»-ում բերվող «ազգն սկայից» արտահայտությունը, որը ճիշտ չի հասկացվել բանասերների

կողմից: Սկայերը պետք է լինեին փոյուզիական ցեղերից մեկը: Մրանց մասնակցել են Տրոյայի-Իլիոնի պատերազմներին եւ Հոմերոսի մոտ նրանց անունով այդ քաղաքի դռներից մեկը կոչվել է «դրոնք սկայից»: Փոյուզիական սկայի ցեղի հետ պետք է կապել նաեւ հայկական առաջին թագավոր Պարույրի (շուրջ 670-612 թթ. մ. թ. ա.) հոր՝ Սկայորդու անունը: Հիերոգլիֆ-լուվիերեն արձանագրություններում հիշատակվում է «Հայ», իսկ դրանից առաջ սեպագիր խեթերենում՝ «Հայասա» երկիրը: 2-րդ հազարամյակի սկզբներին Փոքր Ասիայի հարավարեւելքում հիշատակվում են դանայացիները («դանունա»), իսկ նրանցից հյուսիս՝ պելասգները կամ պելաստները (այդ ցեղը պահպանվել է Պլասթա, հետագայում՝ Ալբիստան անվան մեջ): Այստեղ էր գտնվում Կոմանա սրբավայրը (անտիկ շրջանի «Կոմանա Կապադովկիոյ»), որն այդպես էր անվանվել ի հիշատակ Մեծ Չավ գետի հովտի սրբավայրի:

Այս ժամանակաշրջանում, երբ խեթական պետությունը հասել էր իր հզորության գագաթնակետին, Վանա լճից հարավ դեռեւս գոյություն ունեին հայերին հարեւան փոյուզիացիների նախնիները՝ գորդիացիները: Մրանց երկիրը հույն-հռոմեական աղբյուրների «Գորդիենե» երկիրն է՝ հայկական աղբյուրների «Կորդվաց աշխարհը», «Կորդուքը»: Այս գորդիացիները-մուշկերը ձուլվեցին ձեւավորվող հայ ժողովրդին: Մուշկերը կազմում էին ազգաբնակչության ամենաստորին, շահագործվող խավը եւ հայերի մոտ կոչվում էին «մշակ» (ասուրա-բաբելական աղբյուրներում՝ «մուշկենու»): Մրանց սոցիալական դրությունը հավասար էր ստրուկների վիճակին: Ծիշտ այնպես, ինչպես քիչ հետո, երբ կազմավորվեց Բիայնիլի պետությունը՝ «Ուրուրդա» հորջորջումով հայտնի հայկական ցեղերի անունով ասուրա-բաբելական արձանագրություններում երկիրը կոչվեց Ուրարտու: Հետաքրքիր է, որ ուրարտական արձանագրություններում բացակայում է «Ուրարտու», ինչպես եւ «Նաիրի» անունը: Եկվոր ցեղերը իրենց պետությունն անվանում են «Բիայնիլի» կամ «Բիայնա», որի հայկական ձեւն է «Վան»-ը: Իսկ ասուրա-բաբելական արձանագրություններում երկիրը (Հայկական լեռնաշխարհը) նախկինի պես կոչվում էր Ուրարտու՝ կամ Ուրաշտու, որը պետք է առաջացած լինի Վան քաղաքից հարավ գտնվող հայերենում «Ըռըշտունիք» կամ «Ռշտունիք» կոչված գավառի անունից (վերջինս պետք է իր մեջ ընդգրկեր նաեւ Տուշպա (Տոսպ) մայրաքաղաքի տարածքը): Ուրարտու կամ Ուրաշտու երկրանունը եբրայեցիները՝ Հին կտակարանում հիշատակում են «Երկիր Արարատայ» կամ «Արարատ» անվան տակ, որը իրականում Հայաստան երկրի անուններից մեկն էր: Իշխող վիճակում մնաց «սկայ» ցեղը, որից առաջ եկավ «Սկայորդու» արքայատոհմը, որը թագավորեց իբրեւ առաջին Հայկական թագավորության արքայատոհմ: Այս արքայատոհմի բարձրացումը պետք է տեղի ունենար մ. թ. ա. 681 թվականից հետո:

Փոյուզիացիները թրակիացիների հետ հասան մինչեւ Մարմարա ծովը եւ Բալկանյան թերակղզին, որի հարավային մասում գերիշխող էին դարձել հելլենները: Հայերը նրանց կոչում են «յոյնք», որ առաջացել է Փոքր Ասիայի «Յոնիա» երկրանունից: Հույների հետ ձուլվեց «ախայոյ» կոչվող ցեղը, որի

«խայ» արմատը պետք է առնչվի «հայ» կամ «խայ» ցեղանվան հետ: Հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի մասին մեր առաջադրած վարկածն իր ապացույցն է գտնում Հին կտակարանում, որի համաձայն Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների առաջացումը կապվում է ջրհեղեղի ավանդության հետ: Մ. ք. ա. 1-ին հազարամյակում եբրայեցիները գրի առան Առաջավոր Ասիայի հնուց տարածված ջրհեղեղի ավանդությունը, ըստ որի Նոյի տապանը կանգ է առել Արարատի վրա, որը Միջագետքից հյուսիս գտնվող ամենաբարձր գագաթն է: Ըստ այդ ավանդության, ջրհեղեղից հետո տապանից իջել են ինքը՝ Նոյ նահապետը եւ իր Յաբեթ, Սեմ եւ Քամ որդիներն ու նրանց ընտանիքները: Սրանցից էլ առաջացել են Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդները: Ինչպես գրված է «Ծննդոց գրքում»՝ Նոյի որդիներից «սփռեցան, կղզիք ազգաց ի վերայ երկրի յետ ջրհեղեղին»: Այդ ժամանակաշրջանում Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների մոտ գոյություն ուներ այն պատկերացումը, որ մարդկությունը ներկայացնում էր «ազգ մի եւ լեզու մի ամենեցուն» (Գիրք ծննդոց, գլ. ԺԱ), «եւ էր ամենայն երկիր լեզու մի, եւ բարբառ մի ամենեցուն»: Ըստ այդ ավանդության լեզուները բաժանվեցին Բաբելոնի աշտարակաշինությունից հետո: Մովսես Խորենացին, հետեւելով այս ավանդությանը, հաղորդում է, որ հայերը առասպելական Հայկ նահապետի գլխավորությամբ եկել էին Հայոց երկիրը Բաբելոնից եւ բնակություն էին հաստատել Վանա լճի հարավարեւելյան եւ հյուսիսային մասերում - այն երկրամասերում, որոնք ուրարտական արձանագրություններում կոչվում էին «Հայադու» (Հայկական Հայոցձոր) եւ «Հայդունի»: Հնդեվրոպական նախահայրենիքի տարածքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում գերիշխող էթնիկական ծառը բաղկացած էր փոյունգիացիների ու քրակիացիների լեզուներին ազգակից հայերենով խոսող նախահայկական ցեղերից, որոնք պետք է համառ պայքար մղեին հարավարեւելքից անընդհատ ներթափանցող խուրրի-ուրարտական ցեղերի դեմ: Վերջիններիս բնակության վայրը՝ Չագրոսյան լեռնային հատվածը, հարեւան էր Միջագետքին, ուստի ասուրա-բաբելական՝ աքքադացիների ու բաբելացիների աղբյուրները ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկներին, որ հայտնի էին «ուրուրդրա» անունով, սրանց եւս կոչում էին այդ նույն ցեղանվան տարբերակով՝ «ուրարտ» ուրարտացի: Հայկական լեռնաշխարհի թափանցող ցեղերը մ. ք. ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերին եւ 1-ին հազարամյակի սկզբներին ապրում էին ռազմական դեմոկրատիայի եւ վաղդասակարգային հասարակության զարգացման փուլը: Սրանց դիմադրում են տեղական ցեղերը, որոնցից սերում է Արամե թագավորը: Վանա լճի հյուսիսային եզրին, Արամայրալի երկրում էր գտնվում նրա մայրաքաղաքը՝ Արգաշկուն (ուշ ժամանակների Արժկեն) մ. ք. ա. 860-840-ական թթ.: Այս անունը ասուրա-բաբելական արձանագրություններում կարդացվում է տարբեր ձևերով՝ «Ատմաիլի», «Արմիրալիու», սակայն աներկբայելի է «Արամ» արմատը, որ ձեւավորվող հայ ժողովրդի երկրորդ անունն է: Արամի ստեղծած թագավորությունը երկար կյանք չունեցավ: Բիսյնական ռազմական վերնախավը չդիմադրեց ասորեստանցիների

ագրեսիային: Սալմանասար I-ը (859-824) պատերազմների ժամանակ (մ. թ. ա. 859, 857, 745 թթ.) խիստ դիմադրության հանդիպեց Արամեի կողմից, վերջինս ուժասպառ լինելով, տեղի տվեց բիայնացիներին: Հայկական այս թագավորությունը ընկավ բիայնացիների գերիշխանության ներքո: Ասուրաբաբելական արձանագրություններից իմանում ենք, որ իշխանության գլուխ եկավ նոր արքայատոհմ: Դա բիայնական Լուտիպրիսի տոհմն էր, որ եկել էր Մուսասիր քաղաքից դեպի Տուշպա-Վան:

Հայկական լեռնաշխարհում բիայնական արքայա-տոհմի գերիշխանության ժամանակ հիմնական բնակչությունը կազմել են հայկական ցեղերը, որոնցից դուրս եկած արքայատոհմը մ. թ. ա. VII դ. կեսերից գլխավորեց հայոց թագավորությունը ի դեմս Սկայորդու որդու Պարույրի (մ. թ. ա. 681 թ.) եւ նրա հաջորդների: Բիայնացիները մշտապես ուժացվել են հայկական ցեղերի կողմից: Այն, որ հայերը եղել են առավել զարգացած եւ քանակապես գերակշիռ ազգագրական խմբավորում, վկայում է հետեւյալը՝ մ. թ. ա. 590 թվականին բիայնական վերջին արքայատոհմի անկումից անմիջապես հետո բիայնական ժողովուրդն ասես անհետացավ, բայց իրականում նա այնպես էլ չհասցրեց կազմավորվել որպես առանձին ժողովուրդ: Բիայնական արքայատոհմի անկումից հետո սկզբնադրյուրները բիայնացիների փոխարեն հիշատակում են արմեններին, որոնք իրենց կոչում էին հայեր: Չափազանց արագ, գրեթե անմիջապես, հին պետության ավերակների վրա, ասես Բիայնայի ներսում հասունանալով ու նրան կուլ տալով, ծագեց մի ընդարձակ նոր պետություն: Հարեւաններն այն անվանում էին Արմինա կամ Արմենիա: Երիտասարդ Հայկական պետությունը հարկադրված էր իր դիրքերն ամրապնդելու համար ռազմական ընդհարումներ ունենալ ինչպես մարական, այնպես էլ հին պարսկական թագավորությունների հետ: Մ. թ. ա. 519 թվականին Պարսկաստանը նվաճում է Հայկական պետությունը եւ այն դարձնում հատուկ սատրապություն, «Արմինա» անվամբ: Հունամակեդոնական նվաճումներից հետո, հելլենիստական դարաշրջանում հայ ժողովրդի ձեւավորման պրոցեսը ավարտվել էր: Արմավիրում գտնված մ. թ. ա. II դարի հունական մի արձանագրության մեջ Արարատյան հովիտն անվանված է «գեղեցիկ երկիր Արմենիա»: Այրարատ նահանգը, որի անունը տարբերակն է Ուրարտու անվան, դառնում է ողջ Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական եւ կուլտուրական կենտրոնը: Հետագայում տեղի է ունենում Հայաստանի բոլոր մասերի միաձուլում մի միասնական պետության մեջ, որը հայտնի է Մեծ Հայք անվամբ, ի տարբերություն մերձպոնտական Հայաստանի, որը կոչվում էր Փոքր Հայք: Հելլենիստական եւ վաղ ֆեոդալական դարաշրջանի Հայկական պետությունը մոնոթեոսիկ քաղաքական կազմավորում էր: Հույն գիտնական, աշխարհագրագետ Ստրաբոնը, որն ապրել է մինչեւ մեր թվականության I դարի սկզբները, հավաստում է, որ իր ժամանակներում Հայաստանի բոլոր շրջանները խոսել են մի լեզվով՝ հայերենով:

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԵԽՆԻԿԱ ամսագիր, N4, 1985 թ.

The Armenian Homeland

Academician Souren Yeremian

Summary

The Armenian plateau is homeland for the white race, which is called Europoid by anthropologists, and Armenians (according to German scientist Von Luschan belong to Armenoid race) are originated in that region.

The first human civilization has been created there and during the course of history a unique culture has been continuing to exist in the same region. Academician Yeremian demonstrates that migration and diffusion of Europeans has been first happened in their original homeland, The Armenian plateau.

خاستگاه قوم ارمن

آکادمیسین سورن یرمیان

چکیده مقاله

فلات ارمنستان در بخشی از آسیای مقدم واقع است که از نظر علمی نژاد یورپوئید که شاخه ای از آن را لوشان دانشمند آلمانی آرنوئید نامیده است و ارمنیان به آن تعلق دارند، از آنجا برخاسته است. تشکیل فرهنگ باستانی انسان بویژه نخستین تمدن شرقی در همین ناحیه روی داده است. در طول ادوار مختلف تاریخ یک تمدن منسجم و واحد در این منطقه پدید آمده و دوام آورده است.

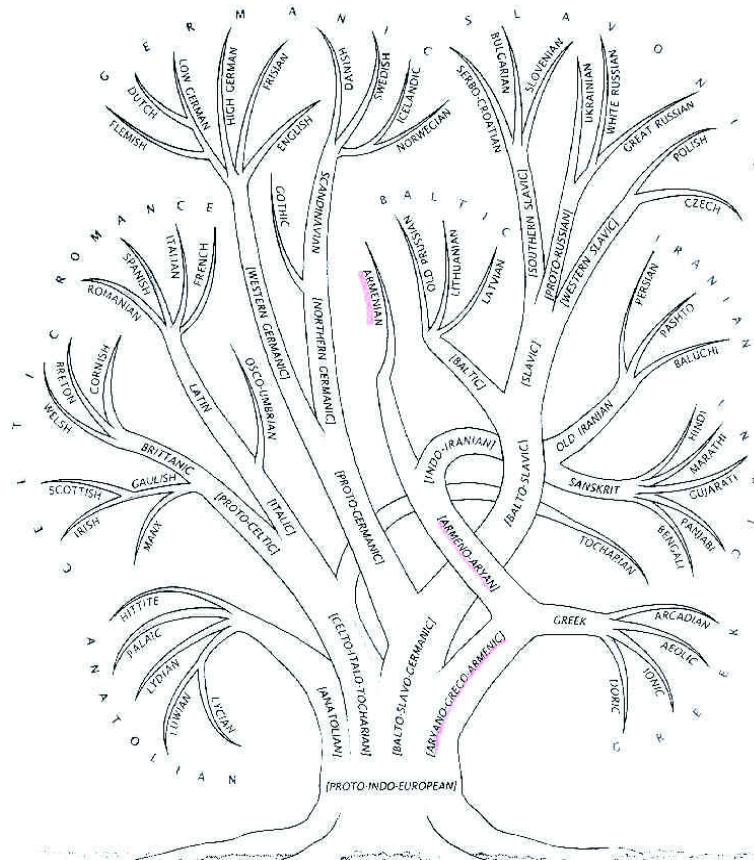
آکادمیسین یرمیان با استفاده از نظریات دانشمندان مختلف و بر پایه منابع تاریخی باستان نشان می دهد که موطن اصلی قوم ارمن در فلات ارمنستان واقع بوده مهاجرت کلیه اقوام موسوم به هندواروپایی از همین موطن مشترک صورت گرفته است.

The Early History of Indo-European Languages

by [Thomas V. Gamkrelidze and V. V. Ivanov](#)
Scientific American, March 1990, P.110

THOMAS V. Gamkrelidze and V. V. IVANOV are the authors of *The Indo-European Language and the Indo-Europeans*, a two-volume work published in Russian in 1984; an English version is published by Mouton de Gruyter. Gamkrelidze directs the Tsereteli Institute of Oriental Studies in Tbilisi and is a professor of linguistics at Tbilisi State University. Ivanov is professor of linguistics and chair of the department of Slavic languages at the Institute for Slavic and Balkan Studies in Moscow. The authors wish to thank Gerard Piel, chairman emeritus of Scientific American, for helping to prepare this article for publication.

Family Tree Of The Indo-European Languages

The common ancestor of these languages has been traced to Asia rather than to Europe, the authors say. The once-clear distinction between the family's Eastern and Western branches is now blurred

Migrations and Cultural Diffusion carried the Indo-European protolanguage from the homeland, which the authors place in the Transcaucasus (see *Historical Armenia maps*), and fragmented it into dialects. Some spread west to Anatolia and Greece, others southwest to Iran and India. Most Western languages stem from an Eastern branch that rounded the Caspian Sea. Contact with Semitic languages in Mesopotamia and with Kartvelian languages in the Caucasus led to the adoption of many foreign words.

The pulling wagons or carts from the Armenia's State History museum, dating back to second millenium B.C. from digsite at Lchashen, near lake Sevan, oldest in its kind and extremely rare because of its relatively good condition and preservation.

The Indo-European Superfamily of Languages

Linguistics, the scientific study of language, can reach more deeply into the human past than the most ancient written records. It compares related languages to reconstruct their immediate progenitors and eventually their ultimate ancestor, or protolanguage. The protolanguage in turn illuminates the lives of its speakers and locates them in time and place.

The science developed from the study of *the Indo-European superfamily of languages*, by far the largest in number of languages and number of speakers. Nearly half of the world's population speaks an Indo-European language as a first language; six of the 10 languages in which Scientific American appears—English, French, German, Italian, Russian and Spanish—belong to this superfamily.

Over the past 200 years, linguists have reconstructed the vocabulary and syntax of the postulated Indo-European protolanguage with increasing confidence and insight. They have tried to unravel the paths by which the language broke into daughter languages that spread throughout Eurasia, seeking at the origin of those paths the homeland of the protolanguage itself. The early investigators placed the homeland in Europe and posited migratory paths by which the daughter languages evolved into clearly defined Eastern or Western branches. Our work indicates that the protolanguage originated more than 6,000 years ago *in eastern Anatolia* and that some daughter languages must have differentiated in the course of migrations that took them first to the East and later to the West.

The reconstruction of ancient languages may be likened to the method used by molecular biologists in their quest to understand the evolution of life. The biochemist identifies molecular elements that perform similar functions in widely divergent species to infer the characteristics of the primordial cell from which they are presumed to have descended. So does the linguist seek correspondences in grammar, syntax, vocabulary and vocalization among known languages in order to reconstruct their immediate forebears and ultimately the original tongue. Living languages can be compared directly with one another; dead languages that have survived in written form can usually be vocalized by inference from internal linguistic evidence. Dead languages that have never been written, however, can be

reconstructed only by comparing their descendants and by working backward according to the laws that govern phonological change. Phonology—the study of word sounds—is all-important to historical linguists because sounds are more stable over the centuries than are meanings.

Early studies of Indo-European languages focused on those most familiar to the original European researchers: the Italic, Celtic, Germanic, Baltic and Slavic families. Affinities between these and the "Aryan" languages spoken in faraway India were noticed by European travelers as early as the 16th century. That they might all share a common ancestor was first proposed in 1786 by Sir William Jones, an English jurist and student of Eastern cultures. He thus launched what came to be known as the Indo-European hypothesis, which served as the principal stimulus to the founders of historical linguistics in the 19th century.

Armenia's State Museum, in Yerevan's Republic Square, houses thousands of artifacts of early Indo-European culture found throughout the territory of Armenia. The collection, biggest in the world in its number and variety has many artifacts dating back to as far as Stone Age. One of the treasures of the museum are carts, or pulling wagons, dating back to early second millenium BC. The wagons along with hundreds of other artifacts such as spears, swords, arrowheads and pottery, were found from the archaeological dig at Lchashen, near Lake Sevan. The wagons for the most part have been preserved from the elements and are relatively in good condition. They are the oldest surviving carts of such sort in the world.

Grimm's Law of Lautverschiebung ("Sound Shift")

In their reconstruction of the ancestral Indo-European language, the early linguists relied heavily on Grimm's law of *Lautverschiebung* ("sound shift"), which postulated that sets of consonants displace one another over time in predictable and regular fashion. The law was posed in 1822 by Jacob Grimm, who is more widely famed for the anthology of fairy tales he wrote with his brother, Wilhelm. Grimm's law explained, among other things, why in the Germanic languages certain hard consonants had persisted despite their universal tendency to yield to soft ones. The set of softer "voiced" consonants "b," "d," "g" (followed by momentary vibration of the vocal cords), posited in the protolanguage, had apparently given way to the corresponding hard set "p," "t," "k." According to Grimm's law, this had come about by "devoicing" those consonants ("p," for example, is unaccompanied by vocal vibration). Thus, the Sanskrit *char* is seen as

an archaic form of the English "draw," which is itself more archaic than the German *tragen* (all of which mean "to pull").

These rules were used to reconstruct an Indo-European vocabulary that implies how its speakers lived.

The words described a landscape and climate that linguists originally placed in Europe between the Alps in the south and the Baltic and North seas in the north [see "The Indo-European Language," by Paul Thieme; *ScientificAmerican*, October, 1958].

More recent evidence now places the probable origin of the Indo-European language in western Asia. Three generations of archaeologists and linguists have thus far excavated and deciphered manuscripts in close to a dozen ancient languages from sites in modern Turkey and as far east as Tocharia, in modern Turkestan. Their observations, together with new ideas in pure linguistic theory, have made it necessary to revise the canons of linguistic evolution.

The landscape described by the protolanguage as now resolved must lie somewhere in the crescent that curves around the southern shores of the Black Sea, south from the Balkan peninsula, east across ancient Anatolia (today the non-European territories of Turkey) and north to the Caucasus Mountains [see *illustration below*]. Here the agricultural revolution created the food surplus that impelled the Indo-Europeans to found villages and city-states from which, about 6,000 years ago, they began their migrations over the Eurasian continent and into history.

Some of the migrants invaded Anatolia from the East around 2000 B.C. and established the Hittite kingdom, which held all of Anatolia in its power by 1400 B.C. Its official language was among the first of the Indo-European languages to find its way into writing. Early in this century, Bedrich Hrozny, a linguist at Vienna University and later at Charles University in Prague, deciphered Hittite inscriptions (written in cuneiform, the ancient writing system based on wedge-shaped symbols) on tablets that had been found in the library of the capital at Hattusas, 200 kilometers east of modern Ankara. The library also contained cuneiform tablets in two related languages: Luwian and Palaic. The evolution of Luwian could be traced in later hieroglyphic inscriptions made around 1200 B.C., after the fall of the Hittite Empire. To this emerging family of Anatolian languages linguists added Lydian (closer to Hittite) and Lycian (closer to Luwian), known from inscriptions dating back to late in the first millennium B.C.

The appearance of Hittite and other Anatolian languages at the turn of the third to the second millennium B.C. sets an absolute chronological limit for the breakup of the Indo-European protolanguage. Because the Anatolian protolanguage had already fissioned into daughter languages by that point, investigators estimate that it departed from the parent Indo-European no later than the fourth millennium B.C. and possibly much earlier.

Early Indo-European artifacts, weaponry.

From Armenia's History State Museum found throughout the territory of Armenia.

The Place of Armenia and the Armenian Language

This inference is supported by what is known about the portion of the Indo-European community that remained after the Anatolian family had broken away. From that community came the languages that persisted into written history. The first to branch off was the *Greek-Armenian-Indo-Iranian language community*. It must have begun to do so in the fourth millennium B.C. because by the middle of the third millennium B.C. the community was already dividing into two groups, namely, the *Indo-Iranian and the Greek-Armenian*. Tablets in the Hattusas archives show that by the middle of the second millennium B.C. the Indo-Iranian group had given rise to a language spoken in the Mitanni kingdom on the southeast frontier of Anatolia that was already different from ancient Indian (commonly called Sanskrit) and ancient Iranian. Cretan Mycenaean texts from the same eras as Mitanni, deciphered in the early 1950's by the British scholars Michael G. F. Ventris and John Chadwick, fumed out to be in a previously unknown dialect of Greek. *All these languages had gone their separate ways from Armenian.*

Tocharian was another language family that diverged from the Indo-European protolanguage quite early. Tocharian is one of the more recently discovered Indo-European languages, first recognized in the early decades of the 20th century in texts from Chinese Turkestan. The texts were comparatively easy to decipher because they were written in a variant of the Brahmi script and were mainly translations from known Buddhist writings.

Not long ago, the British scholar W. N. Henning suggested that the Tocharians be identified with the Gutians, who are mentioned in Babylonian cuneiform inscriptions (in Akkadian, a Semitic language) dating from the end of the third millennium B.C., when King Sargon was building the first great Mesopotamian Empire. If Henning's views are correct, the Tocharians would be the first Indo-Europeans to appear in the recorded history of the ancient Near East. Lexical affinities of Tocharian with Italo-Celtic give evidence that the speakers of the two language families had associated in the Indo-European homeland before the Tocharians began their migration eastward.

The diverging pathways of linguistic transformation and human migration may now be traced back to a convergence in the Indo-European protolanguage and its homeland. This has followed from the revision in the canons of phonology we mentioned above. An uncontested peculiarity of the sound system of the protolanguage, for example, is the near absence, or suppression, of one of the three consonants "p," "b" or "v," which are labials (consonants sounded with the lips). Traditionally, it had been thought that "b" was the suppressed consonant. Subsequent studies in phonology indicated, however, that if one of the three labial consonants is lacking in a language, it is least likely to be the one sounded as "b" in English and other living European languages.

On that basis we decided to reexamine the entire system of consonants posited for the protolanguage, and as early as 1972, we proposed a new system of consonants for the language. Our proposal remains in the crucible of debate from which consensus forms in every science. The debate now focuses more strongly on

features that relate the Indo-European protolanguage to other major language families and that have at last begun to bring their common ancestor into view.

According to classical theory, the "stop" consonants—those that are sounded by interruption of the outward flow of the breath that excites the vibration of the glottis, or vocal cords—are divided into three categories [*see top of illustration on this page*]. The labial stop consonant "b" appears in the first column as a voiced consonant; the parentheses enclosing it there indicate its supposed suppression. It is associated with two other voiced stop consonants: "d" (stopped by the forward part of the tongue against the palate) and "g" (stopped by the back of the tongue against the palate).

In the scheme we have developed, the corresponding consonants are sounded with a glottalized stop: a closure of the throat at the vocal cords that prevents the outward flow of breath. Here the voiceless labial stop ("p") appears suppressed, followed by "t" and "k". As ("p") is to ("b"), voiceless and voiced, respectively, so "t" is to "d" and "k" is to "g." Glottalized stops occur in many different language families, particularly those of northern Caucasian and southern Caucasian (Kartvelian) provenance. The glottalized stop—which hardens a consonant—tends to weaken and disappear in most languages of the world. So we surmised that—among the labial stops—it was the "p" rather than the "b" that most likely had been suppressed in the Indo-European proto language.

Our so-called Indo-European glottalic system, which has been constructed by comparing the phonology of the living and the historically attested Indo-European languages, appears more probable than the classical one. The near absence of the labial phoneme ("p") finds a natural phonological explanation in relation to the evolution of the other two glottalized stops and to the entire system of stops shown above.

In revising the consonant system of the Indo-European protolanguage, we have also called into question the paths of transformation into the historical Indo-European languages. Our reconstruction of the protolanguage's consonants shows them to be closer to those of the Germanic, Armenian and Hittite daughter languages than to Sanskrit. This neatly reverses the classical conception that the former languages had undergone a systematic sound shift, whereas Sanskrit had faithfully conserved the original sound system.

The transformation of consonants from parent to daughter languages may be illustrated by the word "cow" in English and *Kuh* in German; in Sanskrit the word for "ox" is *ganh*, and in Greek it is *bous*. All have long been recognized as descending from a common Indo-European word for "ox," or "cow." The word has different forms, however, in the glottalic and classical systems. In the glottalic it has the voiceless consonant *k'Wou- (the asterisk before a word designates it as a word in the protolanguage), which makes it phonetically closer to the corresponding words in English and German than to those in Greek and Sanskrit.

In the classical system the word is *gwou, which is practically the same as that in Sanskrit. In accordance with Grimm's law, the transformation of *gwou to the German would require devoicing of the first consonant from "g" to "k." And so the glottalic system seems to make the most sense: it eliminates the need for devoicing and correlates the voiceless stops in the Germanic languages (German, Dutch, Scandinavian and English) with voiceless glottalized stops in the ancestral Indo-

European protolanguage. In this respect the Germanic languages are more archaic than Sanskrit and Greek. The glottalic system is seen, correspondingly, as more conservative than the classical system. It has brought the protolanguage closer to some of its daughter languages without resorting to such difficult phonological transformations as that from "g" to "k."

Stamps depicting early Indo-European artifacts from Armenia's State Museum.

The stamp on the left shows the two carts from the digsite at Lchashen from early second millennium BC.

The Words Describing Agricultural Technology

We can learn more about the earliest Indo-Europeans from other aspects of their reconstructed vocabulary. Some words, for example, describe *an agricultural technology whose existence dates back to 5000 B.C.* By that time the agricultural revolution had spread north from its origins in the Fertile Crescent, where the first archaeological evidence of cultivation dates back to at least 8000 B.C. From this region agriculture also spread southward to sustain the Mesopotamian civilizations and westward to Egypt. The Indo-European words for "barley," "wheat" and "flax"; for "apples," "cherries" and their trees, for "mulberries" and their bushes; for "grapes" and their vines; and for the various implements with which to cultivate and harvest them describe a way of life unknown in northern Europe until the third or second millennium B.C., when the first archaeological evidence appears.

The Landscape Described by the Indo-European Protolanguage

The landscape described by the reconstructed Indo-European protolanguage is mountainous—as *evidenced by the many words for high mountains, mountain lakes and rapid rivers flowing from mountain sources.* Such a picture cannot be reconciled with either the plains of central Europe or the steppes north of the Black Sea, which have been advanced as an alternative homeland for the Indo-Europeans. *The vocabulary does, however, fit the landscape of eastern Anatolia and Transcaucasia, backed by the splendor of the Kov Kaz Mountains. The language clothes its landscape in the flora of this region, having words for "mountain oak," "birch," "beech," "hornbeam," "ash," "willow" or "white willow," "yew," "pine" or "fir," "heather" and "moss." Moreover, the language has words for animals that are alien to northern Europe: "leopard," "snow leopard," "lion," "monkey" and "elephant."*

The presence of a word for "beech tree," incidentally, has been cited in favor of the European plains and against the lower Volga as the putative Indo-European homeland. Beech trees, it is true, do not grow east of a line drawn from Gdansk on the Baltic to the northwest corner of the Black Sea. Two species of beech (*Fagus*

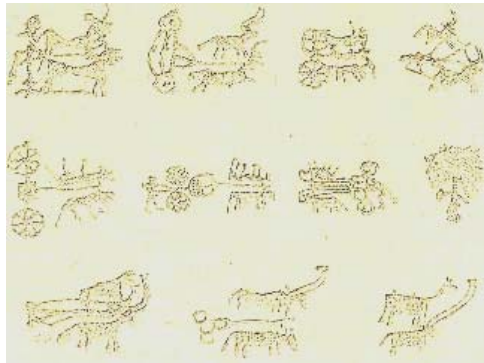
orientalis and *F. sylvatica*) flourish, however, in what is now Turkey. Opposing the so-called beech argument is the oak argument: paleobotanical evidence shows that oak trees (which are listed in the reconstructed language's lexicon) were not native to postglacial northern Europe but began to spread there from the south as late as the turn of the fourth to the third millennium B.C.

Early Indo-European artifacts, necklace decorated with symbols of eternity and life. From Armenia's History State Museum found throughout the territory of Armenia.

The Terminology for Wheeled Transport and Smelting of Metals

Another significant clue to the identification of the Indo-European home land is provided by the terminology for wheeled transport. There are words for "wheel" (**rotho-*), "axle" (**hakhs-*), "yoke" (**iak'om*) and associated gear. "Horse" is **ekhos* and "foal" **pholo*. The bronze parts of the chariot and the bronze tools, with which chariots were fashioned from mountain hardwoods, furnish words that embrace the smelting of metals. *Petroglyphs, symbols marked on stone, found in the area from the Transcaucasus to upper Mesopotamia between the lakes Van and Urmia are the earliest pictures of horse-drawn chariots.*

PETROGLYPHS (dating from the second or third millennium B.C.) provide archaeological corroboration of linguistic evidence that the Indo-Europeans had chariots. Wheeled vehicles, such as those drawn here, facilitated agriculture and the migrations that resulted from a growing hunger for land.

The postulated homeland of the Indo-Europeans is, if not the only region, certainly one of the regions in which the horse completed its domestication and was harnessed as a draft animal in the fourth millennium B.C. From here wheeled vehicles spread with the migration of the Indo-Europeans in the third and second millennia B.C. eastward to central Asia, westward to the Balkans, and in a circular motion around the Black Sea and thence to central Europe.

The chariot provides significant evidence of cultural mixing, for chariots figured in the funerary and other religious rites of both the Indo-European peoples and the Mesopotamians. Contact with other western Asiatic cultures is also evidenced in the sharing of various mythological subjects—for example, the theft of the

Hesperian apples by Hercules and similar tales in Norse and Celtic. Moreover, *the Semitic and Indo-European languages each identify man with the earth*. In Hebrew, *adam* means "man" and *adamah* means "earth"; both were derived from a root in the Semitic protolanguage (cf. Genesis 2: 7, ". . . God formed man from the dust of the ground"). "Human" and "humus" came to English through Latin (*homo, humus*) from **dheghom-*, the word for "earth" and "man" (etymologically, "earthly creature") in the Indo-European protolanguage. The rooting of the Indo-European languages in eastern Anatolia is also suggested by the frequency of words borrowed from a number of languages that flourished there: Semitic, Kartvelian, Sumerian and even Egyptian. Conversely, Indo-European contributed words to each of those languages. Nikolai I. Vavilov, a prominent Soviet plant geneticist, found a vivid instance of such an exchange: the Russian *vinograd* ("grape"), the Italic *vino* and the Germanic *wein* ("wine"). These all reach back to the Indo-European **woi-no* (or **wei-no*), the proto-Semitic **wajnu*, the Egyptian **wns*, the Kartvelian **wing* and the Hittite **wijana*.

We concede that in the broad territory in which we have placed the homeland of the Indo-Europeans there is no archaeological evidence of a culture that can be positively linked to them. Archaeologists have identified, however, a number of sites that bear evidence of a material and spiritual culture similar to the one implied by the Indo-European lexicon. The Halafian culture of northern Mesopotamia decorated its vessels with religious symbols—bulls' horns and sometimes rams' heads, which are masculine symbols, and ritual images of leopard skins—that are shared by the somewhat later Catal Huyuk culture of the seventh millennium B.C. in western Anatolia. Both cultures have affinities with the later Transcaucasian culture in the region embraced by the Kura and the Araks rivers, which includes southern Transcaucasia, eastern Anatolia and northern Iran.

The Migratory Paths of the Indo-Europeans

In the 2,000 years before the Indo-Europeans who remained in the homeland began to write history, the success of the agricultural revolution brought a population explosion to the Indo-European community. The pressure of population, we may surmise, compelled the migration of successive waves of Indo-Europeans to fertile areas that were not yet cultivated.

The linguistic translocation of the Indo-European homeland from northern Europe to Asia Minor requires drastic revisions in theories about the migratory paths along which the Indo-European languages must have spread across Eurasia. Thus, the hypothetical Aryans who were said to have borne the so-called Aryan, or Indo-Iranian, language from Europe to India—and who were conscripted into service as the Nordic supermen of Nazi mythology—turn out to be the real Indo-Iranians who made the more plausible migration from Asia Minor around the northern slopes of the Himalaya Mountains and down through modern Afghanistan to settle in India. Europe is seen, therefore, as the destination, rather than the source, of Indo-European migration.

Speakers of the Hittite, Luwian and other Anatolian languages made relatively small migrations within the homeland, and their languages died there with them. The more extensive migrations of speakers of the Greek-Armenian-Indo-Iranian dialects began with the breakup of the main Indo-European language community in

the third millennium B.C. Two groups of Indo-Iranian speakers made their way East during the second millennium B.C. One of them, speakers of the Kafiri languages, survives to this day in Nuristan, on the southern slopes of the Hindu Kush in northeast Afghanistan. In *Five Continents*, a posthumous book recounting his many botanical expeditions between 1916 and 1933, Vavilov speculated that the Kafirs might perpetuate some "original relics" of Indo-Iranian.

The second group of Indo-Iranians, who followed a more southerly path into the Indus Valley, spoke a dialect from which the historical languages of India are descended. Their earliest literary ancestor is embodied in the Rig *Veda* hymns, written in an ancient variant of Sanskrit. The indigenous peoples of the Indus Valley, known from the archaeological discoveries at their capital Mohenjo-Daro, were apparently displaced by the Indo-Iranians. After the separation of the Indo-Iranians and their departure for the east, the Greek-Armenian community remained for a time in the homeland. There, judging by the numbers of loan words, they had contact with speakers of Kartvelian, Tocharian and the ancient Indo-European languages that later evolved into the historical European languages. One such borrowing from the Kartvelian became the Homeric *koas*, "fleece."

A bilingual cuneiform tablet found in the Hattusas archives records the mythological tale of a hunter in the then already dead Hurrian language along with a translation into Hittite. This remarkable discovery gave us the Hurrian word *ashi* from which Homer's *askos*, for "hide" or "fur," apparently stemmed. Before their migration to the Aegean, the Greeks borrowed the Hittite word *kursa*, which by a familiar phonological shift became *bursa*, another synonym for "fleece." These words seem to confirm the Greeks' belief that their ancestors had come from western Asia, as recounted in the myth of Jason and the Argonauts, who sought the Golden Fleece in Colchis, on the eastern shore of the Black Sea. The evidence that the Greeks came thence to their historical homeland puts the Greek "colonies" on the northern shore of the Black Sea in a new light. The colonies may now be considered as very early settlements that were established when the Greeks began migrating to their final home in the Aegean.

The historical European languages—those that left literary remains— provide evidence that the dialects from which they descended had found their way into central Asia along with the Tocharians. These languages have many words in common. An example is the word for "salmon," once regarded as a weighty argument for a homeland in northern Europe. Salmon abounded in the Baltic rivers of Europe, and the word *lax* (German *Lachs*) in the Germanic languages is perhaps echoed by *lak-* in Hindu, for a lacquer of a pink color that evokes the color of salmon flesh. One species of salmon, *Salmo trutta*, is found in the streams of the Caucasus, and the *lak-s-* root denotes "fish" in earlier and later forms of Tocharian as well as in the ancient European languages.

The migration of the speakers of some of the early Indo-European dialects into central Asia is established by loan words from the ric language family, which gave rise to modern Finnish and Hungarian. Under the influence of Finno-Ugric, Tocharian underwent a complete transformation of its system of consonants. Words in the ancient European languages that are clearly borrowed from the Altaic and other languages of central Asia give further testimony to the sojourn of their speakers there.

Circleing back to the west, the ancient Europeans settled for a time north of the Black Sea in a loosely federated community. Thus, it is not entirely wrong to think of this region as a second homeland for these peoples. From the end of the third through the first millennium B.C., speakers of ancient European languages spread gradually into Europe. Their coming is demonstrated archaeologically by the arrival of the seminomadic "pit grave" culture, which buried its dead in shafts, or barrows.

The Anthropometry Measures

An anthropometry, which is the scientific measurement of the human body, has begun to chart the imposition of the Hittite physiognomy, typified in Hittite reliefs, on certain European populations. The blue-eyed, blond-haired Nordic must still be regarded as the product of interbreeding between the Indo-European invaders and their predecessors in the settlement of Europe. The culture of the indigenous populations of Europe is memorialized by the megalithic structures, such as Stonehenge, which they built near the periphery of the continent.

The languages of the previous inhabitants of Europe, with the exception of Basque—a non-Indo-European language with possible remote relatives in the Caucasus—were crowded out by the Indo-European dialects. Nonetheless, those languages made contributions to the historical European language families that account for certain differences among them. In his study of the megalithic cultures and their disappearance, as well as of the spread of farming from the ancient Near East, the British archaeologist Colin Renfrew has reached conclusions about the coming of the Indo-Europeans that agree well with ours [see "The Origins of Indo-European Languages," by Colin Renfrew; *SCIENTIFIC AMERICAN*, October, 1989].

Our deductions, resting so preponderantly on linguistic evidence, must find confirmation in archaeological investigations that remain to be done. Undoubtedly, the counting of basepair substitutions in the DNA of human cells will contribute to the family tree of the speakers of the Indo-European languages and to the mapping of their migrations. Anthropometry and history also will contribute to the ultimate picture. Pending the elaboration and correction of our work, we may state with a high order of certainty that the homeland of the Indo-Europeans, the cradle of much of the world's civilization, was in the ancient Near East: "Ex oriente lux!"

Further Reading

1. Indo-European and the Indo-Europeans: a reconstruction and historical typological analysis of a protolanguage and protoculture. Parts I and II. Thomas V. Gamkrelidze and Vyacheslav V. Ivanov. Tbilisi State University, 1984.
2. Archaeology and language: the puzzle of Indo-European origins. Colin Renfrew. Cambridge University Press, 1988.
3. Reconstructing languages and cultures: abstracts and materials from the first international interdisciplinary symposium on language and prehistory, Ann Arbor, November 8-12, 1988. Edited by Vitaly Shevoroshkin. Studienverlag Dr. Norbert Brockmeier, 1989.
4. In search of the Indo-Europeans: language, archaeology and myth. J. P. Mallory. Thames and Hudson, 1989.
5. When worlds collide: Indo-Europeans and pre-Indo-Europeans. Edited by John Greppin and T. L. Markey. Karoma Publishers, Inc., 1990.